

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ТЕРМІНОЛОГІЯ

Архелюк Валентина

ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА ТА МЕТОДИ ЙОГО ВИВЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті розглянуто поняття "лексичне значення", яке формувалося в класичному мовознавстві під впливом двох фундаментальних понять – "лексика" та "слово". Наведено компоненти, що організують структурну цілісність лексичного значення; розкрито особливості лексичної та синтаксичної сполучуваності.

Ключові слова: лексичне значення, лексика, слово, сполучуваність, семантика, прагматика, синтактика.

Значення слова в сучасній лінгвістиці прийнято вважати складним утворенням, структурою, яка складається з ієрархічно пов'язаних між собою субструктур, певним багатоскладовим комплексом.

Мета статті – аналіз методів вивчення слова, формування лексичного значення слова та взаємодії поняття і слова.

Численні визначення лексичного значення, запропоновані свого часу представниками різних напрямків мовознавства, можна звести до двох основних:

1) значення як психічна відображаюча суть, що співвідноситься з такими психічними явищами, як уявлення, емоції, поняття і т. ін. [14; 18].

2) значення як реляційна суть, як відношення мовного знака до предмета (денотативне значення) і до поняття (сигніфікативне значення), до умов мовного акту та його учасників (прагматичне значення), як мовна реакція на мовний стимул (значення в розумінні Л. Блумфілда), як відношення знака до сфери або ситуації мовного знака до інших знаків (структурне значення) і т. ін. [4; 10].

Отже, велика кількість концепцій розуміння лексичного значення зводиться до двох головних підходів – субстанціонального та реляційного, які відрізняються один від одного неоднаковим розумінням важливих питань сучасної семасіології, протиставлення яких (враховуючи певні переваги та недоліки цих концепцій) вважаємо недоцільним.

Поняття "лексика", починаючи з традиційної науки про мову, базується на розмежуванні та чіткому протиставленні трьох аспектів мови: звукового складу, лексичних та граматичних засобів. Лексичні засоби – це слова та словосполучення, які систематизуються в словниках і мають назву словникового складу (*lexicon*). Вони складають основу будь-якої мови і можуть називатись його універсальними ознаками. Водночас різноманітність складу лексичних одиниць, своєрідність засобів і типів найменувань, специфіка "семантичного поділу" предметів за цими номінативними одиницями на сфері понять та семантичних категорій складають відмітні ознаки кожної мови.

"Лексика – це система засобів номінації, яка організується системою людського досвіду, для роз'яснення якого й існує словниковий склад природної мови. Інакше кажучи, найважливішим фактором лексики є система сигніфікатів, яка зберігає досвід, накопичений мовним колективом у процесі практичного опанування універсуму" [7, с. 3].

Із цих позицій уявлення про те, що елементарним осередком системи семантики є єдність трьох елементів, так званий "семантичний трикутник" [19, с. 295], не вичерпує суті питання. "Лексика – система семантем; отже, її елементарним осередком є функціональна семантична одиниця, яка існує у двох формах: по-перше, як функціональний інваріант - сигніфікат, який є результатом відображення фрагмента універсуму й акумулює частинку людського досвіду; по-друге, як сукупність тотожних функціональних варіантів, які, на відміну від однобічного сигніфікату, складають двосторонні знакові суті".

Іншим поняттям, у зв'язку з яким формувалось визначення лексичного значення, є "слово", одна з можливих дефініцій якого така: "Найбільша складова речення, що спроможна безпосередньо співвідноситись з предметом думки як загальним відображенням даної "частини" ("шматочка") дійсності та спрямовуватись (вказувати) на

цю останню: завдяки чому слово набуває певних лексичних або суттєвих властивостей" [3, с. 422]. Слово – двобічна одиниця, в якій зв'язок значення та звучання (графічної форми) суспільно, психічно та історично зумовлені і визначають не тільки існування, а й розвиток мови.

В цьому розумінні слово, як основну номінативну та когнітивну одиницю, його лексичне значення О.І. Смирницький визначає як "відоме відображення предмета, явища або зв'язок у свідомості, яке входить у структуру слова як, так би мовити, внутрішня його сторона, по відношенню до якої звучання слова є матеріальною оболонкою, необхідною не тільки для вираження значення і для повідомлення його іншим людям, а й для самого його виникнення, формування, існування і розвитку" [15, с. 89].

А.А. Уфимцева зазначає, що з уведенням у науковий обіг системи різних форм слова (граматичних – словоформ; лексичних, лексико-синтаксичних, стилістичних та лексико-фразеологічних – лексико-семантичних варіантів (ЛСВ):

1) зникла вузькість традиційного визначення лексичного значення слова суто за референтом, без урахування мовних засобів, які його визначають;

2) створена можливість системного вивчення компонентів у змісті слова взагалі, пошуку мовних засобів внутрішньословесного розмежування лексичної семантики, зокрема;

3) закладені передумови контекстологічного опису семантики слова як у системі номінативних засобів (системний обов'язковий контекст), так і при використанні слова в речових одиницях (змінний речовий контекст);

4) сформульовані поняття семантичної структури слова та лексико-семантичної системи мови, виділені три рівні опису слова: слово-лексема, слово-ЛСВ, слововживання, яке пізніше стало називатись семантично реалізованим словом [16, с. 11].

Поняття "значення" має різні аспекти і визначається по-різному. Загальне поняття "значення", наприклад, за М.І. Кондаковим, це те, чим даний об'єкт є для людей, які знаходяться в процесі життєвої, естетичної, наукової, виробничої, суспільно-політичної та іншої діяльності [8, с. 162].

Для виявлення категорії значення мовних одиниць суто в лінгвістичному плані доцільно зупинитися на інтерпретації поняття

"значення" в логічній семантиці, оскільки деякі її поняття були перенесені в лінгвістику, особливо в сучасні праці з семантики та синтаксису.

У логічній семантиці під лексичним значенням розуміється об'єкт, який при інтерпретації природної або штучної мови порівнюється з будь-яким її виразом, що виступає його ім'ям. Таким об'єктом може бути як річ, так і думка про річ. Тому в логічній семантиці говорять про два основні види значення: екстенціональне значення (предмет або клас предметів, які визначаються цим виразом) та інтенціональне значення (зміст значення).

Категорія значення, наприклад, передається в логічній семантиці такими опозиціями: значення (Bedeutung) та зміст (Sinn) у Г. Фреге [21], екстенціонал (extension) та інтенціонал (intension) у Р. Карнапа [20], назва (nominatum) та значення (connotation) у Дж.С. Мілля [22]. Загальне та стисле визначення суті мовного значення М.В. Нікітін формулює як "концепт, пов'язаний знаком" [11, с. 70].

А.А. Уфимцева підкреслює, що узагальнююча та безпосередня роль мовного знака навіть у його номінативній функції полягає в тому, що об'єктом назви та означення є не конкретний єдиний предмет, будь-який певний екземпляр, а типізоване уявлення про цей клас предметів, яке має назву денотат або предметне співвідношення [17, с. 42].

У сучасному мовознавстві існують численні підходи до цього складного та своєрідного феномена мови. Зупинимось на терміні "лексичне значення" та на понятті, яке воно означає.

У міру вивчення слова, особливо його змістового аспекту, термін "лексичне" у сполученнях "лексичне значення", "лексична семантика", "лексичний матеріал" та інші набуває більш спеціалізованого номінативно-похідного значення, яке виражає, на відміну від граматичного значення слова, предметне значення, що відрізняє одні слова від інших та надає їм їхніх індивідуальних лексичних властивостей [3, с. 216]. Поняття "лексичне значення" формувалося в класичному мовознавстві під впливом двох фундаментальних понять – "лексика" та "слово".

Як правило, значення слова визначається такими факторами: сукупністю предметів, які ми називаємо словом; ототожненням або зв'язком із поняттям. Іноді також говорять про наявність у слові відмітних ознак, що відокремлюють один клас предметів від іншого.

Розглянемо кожний із цих факторів з точки зору його ролі у визначенні лексичного значення слова.

Якщо значення слова зводити тільки до зв'язку словесного знака із сукупністю предметів, які він визначає, це означає відроджувати теорію предметної сполучуваності слів. Ця теорія обмежується тільки одним фактором, тому ніяк не може характеризувати особливості кожної мови й перетворює слова в прості ярлики. Крім того, одне й те ж слово може стосуватись предметів різних класів, а якщо орієнтуватись тільки на предметну сполучуваність, вона неминуче зруйнує єдність смислової структури слова.

Ототожнення поняття як логічної категорії зі значенням слова означатиме припущення, що в значенні слова знаходить своє відображення вся сукупність загальних та суттєвих ознак певного класу предметів у всій складності зв'язків та відносин цих ознак. Якщо вищенаведене міркування якоюсь мірою слушне у стосунку до наукових термінів, то у відношенні до звичайних слів це зробити неможливо. Але наукові терміни мають обмежену сферу вживання і часто не виходять за межі вузького кола спеціалістів.

Тому цілком зрозуміло, як вважає В.А. Звєгінцев [6, с. 143-145], що дослідження взаємодії поняття та значення слова треба базувати не тільки на основі термінів. До цього треба додати, що "ототожнення поняття та значення слова знеособлює мови і призводить до того, що норми функціонування слова в певній мові починають визначатися одними логічними мірками". В цьому випадку мовна категорія підмінюється логічною, і стає виправданим універсальний підхід до вивчення семасіологічних явищ: логічні категорії, до яких зводяться лексичні значення, не можуть мати національних і структурних особливостей.

Якщо значення слова звести до певної кількості відмітних ознак, за допомогою яких одна група предметів відрізняється від іншої, тоді слово знову перетворюється в простий ярлик і втрачає свою спроможність брати активну участь у мисленні людини. Крім того, такий підхід неминуче призведе до логічного висновку, що "значення слова може залишатися незмінним у тому випадку, якщо пов'язане з даним словом поняття розвивається і, отже, зазнає змін. Така точка зору, по суті, спричинить розрив зв'язку слова та поняття".

Отже, всі ці погляди зовсім не враховують ролі звукової оболонки, заперечують її вплив на значення слова і вважають

принаймні пасивним та умовним позначенням для підкреслення певного змісту. Однак, насправді, звукова оболонка слова та його лексичне значення становлять єдність, функціонують і розвиваються як єдність, а отже, не можуть бути автономними по відношенню один до одного. Звукова оболонка слова стосовно його лексичного значення є одним з явищ саме мовного порядку.

Тому розглянуті підходи до визначення лексичного значення слова є, на нашу думку, недостатніми [2, с. 15-24]. Огляд праць із цього питання засвідчує, що перед мовознавцями, які вивчають структуру значення в різних мовах, постають однакові запитання: Які чинники формують лексичне значення? Які основні фактори визначають лексичне значення слова?

Найбільш поширена точка зору, що лексичне значення слова (яке існує не як статичний факт, а розвивається в мовній діяльності) базується на факторах, які відіграють певну роль, а саме:

- 1) здатністю слова сполучатись із класом предметів;
- 2) зв'язком слова з поняттям як логічною категорією, яке не збігається зі значенням слова, і як правило, воно ширше від значення слова, а тому не може знайти повного свого відображення в значенні слова;

- 3) функціональним фактором (мовною функцією), а саме, і тим чинником, який зумовлюється внутрішніми відношеннями лексичних одиниць як частин певної (лексичної) системи і який змінюється від мови до мови, чим вносить певні зміни і в їхні лексичні одиниці. Це той самий елемент, який, так би мовити, в "чистому вигляді" існує у фонетиці, а в інших структурних елементах мови (граматика та лексика) перебуває в тісному зв'язку з іншими двома факторами.

В галузі лексичної семантики він зумовлюється синонімічними та антонімічними зв'язками слів, які входять у певні лексико-граматичні розряди слів, більшою або меншою диференційованістю завдяки словам (також і в кількісному відношенні) класів предметів та явищ дійсності, звуковою оболонкою слів у її співвідношенні зі значенням тощо.

Якщо зв'язки цих трьох факторів та їхній вплив на визначення лексичного значення слова, вважає В.А. Звєгінцев, відобразити у вигляді схеми, то можна побачити, що в лексичному значенні взаємодіють три фактори: об'єктивна дійсність, яку в історичному плані можна розглядати як історію народу в широкому розумінні

цього терміна; мислення і діяльність якого спрямовані на пізнання об'єктивної дійсності, відбувається в формі понять та здійснюється засобами мови, і, нарешті, система мови, внутрішні відношення елементів якої (в галузі лексики) складаються історично, але врешті-решт базуються на перших двох факторах [6, с. 146].

Важливо при цьому підкреслити, що лексичне значення – це не простий прояв на лінгвістичній поверхні (у системі мови) взаємовідношень перших двох факторів (предметне співвідношення та поняття). Система мови являє собою окремий фактор, який нарівні з двома іншими факторами бере участь в утворенні лексичного значення. Вона, безумовно, не залишається нерухомою та стабільною, а змінюється, в міру того як у результаті виникнення в мові нових семасіологічних фактів, нових лексичних значень розвивається смислова структура мови. Але разом із цим у ній є стійкі елементи, які впливають на шляхи смислового розвитку мови і складають основу її смислової структури.

Отже, всі зазначені фактори знаходяться в прямій залежності й окремо один від одного існувати не можуть. Кожен із них має свої особливості, відіграє особливу роль у визначенні лексичного значення, без чого залишаються не до кінця зрозумілими існуючі форми взаємовідносин слова з чинниками, які впливають на його значення. Кожного окремого фактора недостатньо: для того, щоб визначити вичерпне лексичне значення слова, вони обов'язково повинні розглядатися в сукупності, інакше визначення значення слова отримає неповну характеристику, чинники, які його визначають, будуть представлені не повністю.

В.В. Левицький, слідом за іншими дослідниками, вважає, що основними конститuentами значення слова як багатоскладового комплексу є: "семантика" – інформація про предмети і явища зовнішньої дійсності, які визначаються словом, "прагматика" – інформація про умови комунікації, "синтактика" – інформація про правила вживання знака [9, с. 5]. У цілому семантичну структуру слова М.В. Нікітін визначає як схему змістовних зв'язків словозначень сукупно з їхніми співвідносними статутними ознаками [12, с. 106].

У структурі значення деякі дослідники виділяють також і релятивний макрокомпонент. Релятивний макрокомпонент містить інформацію про систему відношення слова до інших лексичних одиниць у парадигматиці та синтагматиці; розкриває словотворчі

зв'язки слова, звукову подібність (у римах, алітераціях, співзвучних словах), семантичну схожість слова (в синонімах, антонімах), ієрархічні зв'язки слова (в гіпонімах і гіперонімах), наявність інших значень (багатозначність), визначає обмеження на сполучуваність із тими чи іншими словами, надає інформацію про вживання слова в складі стійких словосполучень та фразеологізмів, синтаксичних обмежень використання слова і т.ін.

Таким чином, під лексичним значенням розуміємо відображення дійсності, закріплене словом.

"Незважаючи на безперечну відмінність трьох компонентів у структурі значення – семантики, прагматики, синтактики – межі між ними умовні та рухливі, а те, що іноді вважається семантичними розбіжностями (наприклад, відтінки значення), складає в дійсності різноманітність у сполучуваності" [9, с. 14]. Ю.Д. Апресян трактує семантичну інформацію як особливість семантики слова або як особливість його синтактики [1, с. 230].

Саме таке розуміння макрокомпонентного складу значення слова знаходимо у праці Л.Н. Пелепейченко [13, с. 19-20]. Згідно з цією теорією, значення слова містить:

- I. Макрокомпоненти, які надають інформацію екстралінгвістичного плану:
 - 1.1. Денотативно-сигніфікативний макрокомпонент (блоки класем, родосем, видосем, субстанціональних сем);
 - 1.2. Конотативний макрокомпонент, що включає семи або блоки сем: емотивні (радість, презирство, насмішка); емоційно-оцінні (схвалення або несхвалення); раціонально-оцінні (позитивна або негативна оцінка); асоціативно-образні; соціокультурні та ін.
- II. Макрокомпонент, що надає інформацію лінгвістичного плану:
 - 2.1. Граматичний макрокомпонент, який містить блоки сем, що подають інформацію про категоріально-граматичні ознаки слова.
- III. Макрокомпонент, що інформує про зв'язок між лінгвістичними та екстралінгвістичними факторами:
 - 3.1. Соціолінгвістичний макрокомпонент, який містить блоки сем, що надають інформацію про стиль вживання, сферу розповсюдження, виникнення слова, його співвіднесеність із лексичним складом.

Отже, лексичне значення – це структурна цілісність, де емоційне невід’ємне від раціонального, логічного, а логічне – від власне мовленнєво-синтаксичного.

Опрацьовуючи літературу з вищезгаданого питання, ми виявили необхідним включення в структуру значення слова денотативно-сигніфікативного, конотативного, граматичного й соціолінгвістичного макрокомпонентів. На наш погляд, специфіка семантики лексичних одиниць визначає й особливості лексичної та синтаксичної сполучуваності, хоча сполучуваність не є компонентом структури значення.

У подальшому своєму дослідженні ми плануємо розглянути зв’язок і взаємодію мови і культури, модель комунікативної компетенції [5, с. 14], соціолінгвістичну теорію концепції мови як потужного засобу спілкування.

Література

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Архелюк В.В. Прикметники розміру в сучасній англійській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Київ, 1999. – 176 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
4. Блумфилд Л. Язык: Пер. с англ. Е.С. Кубряковой и В.П. Мурат. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
5. Бордюк Л. Англomовний наступ на український дискурс: соціокультурний аспект // Матеріали науково-методичної конференції з соціолінгвістики. – Львів: АСТР/ACCELS, 2003. – С. 13–17.
6. Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 321 с.
7. Исследования по семантике: Семантические единицы и их парадигмы: Межвузовский научный сборник. – Уфа: Башкирский ун-т, 1992. – Вып. 17. – 158 с.
8. Кондаков Н.И. Логический словарь. – М.: Наука, 1971. – 658 с.
9. Левицкий В.В. Статистическое изучение лексической семантики. – К.: УМК ВО, 1989. – 155 с.
10. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф: Труды по языкознанию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 479 с.
11. Никитин М.В. К таксономии языковых единиц // Проблемы общей и романо-германской семасиологии. – Владимир: Владим. гос. пед. ин-т, 1973. – С. 3–92.

12. Никитин М.В. О предмете и понятиях комбинаторной семантики (взаимодействие лексических значений слов в словосочетаниях) // Проблемы лексической и грамматической семасиологии. – Владимир: Владим. гос. пед. ин-т, 1974. – С. 3–155.
13. Пеллепейченко Л.Н. Переходные типы значений слов. – Харьков: Изд-во ХГПУ, 1994. – 121 с.
14. Смирницкий А.И. Значение слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 79–89.
15. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 482 с.
16. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 239 с.
17. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 206 с.
18. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.
19. Языковая номинация: Виды наименований. – АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1977. – 358 с.
20. Carnap R. Introduction to Semantics. – Cambridge: Mass, 1942. – 158 p.
21. Frege G. Funktion, Begriff, Bedeutung. – Göttingen: Max-Verlag, 1962. – 325 p.
22. Mill G. System of Logic Rationative and Inductive. – London: Longman, 1843. – Bd. I. – Ch. 2. – pp. 145-269.

Archelyuk Valentyna. Lexical Meaning of the Word and Methods of its Investigation in the Modern Linguistics. The article deals with the definition of "lexical meaning" which is formed under the influence of two fundamental notions – "vocabulary" and "word". The components which organize a structural integrity of the lexical meaning, the peculiarities of the lexical and syntactic combination are analyzed in the given paper.

Key words: lexical meaning, vocabulary, word, combinability, semantics, pragmatics, syntactics.

Грицьків Андрій, Попович Надія

ЛІНГВІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕРМІНА: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Стаття відображає багатоаспектну природу термінологічної одиниці – члена лексичної системи мови і позначення спеціального поняття, та пропонує розгляд